

РЕЦЕНЗИЯ

на

дисертационния труд на **Георги Благоев Канев**, редовен докторант в катедра „История на България” в СУ „Св. Климент Охридски” на тема „**Монашество и монашеска култура в средновековна България (XI-XIV в.)**” за присъждане на ОНС „доктор”

Рецензент: доц. д-р Росина Костова

Георги Благоев Канев е завършил специалност „История” в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски” през 2007 г. с образователна степен *бакалавър*, а през 2009 г. придобива степен *магистър* в програмата „Българско средновековие и Възраждане” на същия факултет. През 2010 г. е зачислен на редовна докторантура към катедра „История на България” с научен ръководител проф. д-р Милияна Каймакамова. От приложената автобиографична справка се вижда, че в хода на своята докторантура **Г. Канев** е придобил необходимата квалификация за ползването на *instrumenta studiorum*, необходими за изследователската работа по темата на дисертацията.

Дисертацията съдържа 340 стр. текст, структуриран във Въведение, три глави и заключение, като към него има три текстови приложения и списък на използваната литература, общо 395 стр.

Монашеството и манастирите в българското средновековие са един от традиционните и предпочитани предмети на изследване в родната историография от началото на миналия век. Специализацията на изследователите, изкушени от тази обхватна тема (историци, историци на средновековната литература, историци на архитектурата, богослови, археолози) предлага голямо разнообразие на гледните точки. Като цяло обаче монашеството остава разделено от манастирите, като първото се разглежда като религиозен и социален феномен, „записан” в жития и похвални слова и сякаш случил се извън пространството и времето, а второто придобива статичността на паметник, който може да се разглежда от всички страни, но без да е напълно ясна потребността от неговото появяване. Напоследък се появиха компилативни съчинения (Николова 2010), в които монасите и манастирите бяха „залепени”, без да се достигне до органичността на средновековното монашество като вид култура и социална институция едновременно.

Ето защо според мен темата на дисертационния труд, в която именно „монашеската култура” е едно от ключовите понятия, е сполучливо избрана и навременна с оглед на емпиричните и гносеологически натрупвания в научните дирения на същността и особеностите на средновековното българско монашество, които докторантът познава отлично. Той обаче формулира целта си по-различно, а именно като „определяне същността на монашеската култура” (с. 6). Но в обяснението на тази цел има известно противоречие: от една страна се оказва, че част от целта е изследването на монашеството изобщо, без историческа определеност, а от друга, конкретна изследователска цел са проявленията на монашеската култура в средновековните български земи през XI-XIV в. Според мен, а така се оказва и в самата дисертация в крайна сметка, изследователската цел е характеристиката на монашеството и неговите културни проявления в българското средновековно пространство през XI-XIV в. Не особено ясното формулиране на целта се проявява и в противоречието, в което изпада докторанта на с. 7, когато посочва, че дисертацията има не една (както твърди на с. 6), а три цели, които са реализирани в трите глави на изложението. Трите глави обаче по-скоро представят основните изследователски задачи, чието изпълнение води до постигането на целта. Методите или подходите на изследването би трябвало да се представят след целите и задачите, а не преди тях, както на практика се е получило във **Въведението** (с. 4-5), но по-важното е, че техният подбор е съобразен предмета на представеното историко-богословско изследване.

Въведението предлага и още един от неговите задължителни елементи, а именно хронологическата рамка на изследването. Тя е добре аргументирана, както с политическите процеси, така и с историческото развитие на самото монашество. Това, което липсва обаче е обяснение за пространствената дефиниция „Средновековна България”. Тя е твърде дискуссионна, тъй като от първата четвърт на XI в. до 80-те г. на XII в. няма политическо тяло, което може да бъде наречено „Средновековна България”, а и след това границите на българското политическо пространство са твърде динамични. Според мен по-точното название на историко-географската среда, в която протича изследването е „българско средновековно пространство” или „български земи”, както се и появява в заглавията на параграфите в Глава II.

Многофункционалното **Въведение** предлага и още една съществена част от всяко едно изследване, а именно историографският преглед. Той е много добре

организиран и целенасочен. Умело са открити тенденциите в темата от зората на българската медиевистика до съвременността. Впечатляващ с обхвата и задълбочеността си е обзорът върху богословската и църковно-историческата литература. Предложен е не калейдоскоп от бележки по различните изследвания, а органичен и критичен анализ с ясна водеща нишка – причините за- и последиците от не-изследването на монашеската култура в българското средновековно общество.

В заглавието на **Глава I**, посветена на източноправославното монашество до началото на XI в., има повторение, което може да се избегне. На пръв поглед първият параграф твърде много разширява назад във времето предмета на дисертацията. Но заявеното разбиране на този предмет като „монашество и монашеска култура” напълно оправдават ерудираното изложение в тази част от първата глава. В него придобива историческа плътност профилът на християнския аскетизъм и израстват трите стълба на християнското монашество – целомъдрие, смирение и нестяжание. Умело са представени и трите стъпала, които монахът изкачва до края на дните си, за да постигне подобие на Божия образ в себе си – аскеза, молитва и доброволно страдание и лишние. Вторият параграф на **Гл. I** пък представлява стегнат преглед на появата и развитието на монашеските практики в християнския Изток. Би било добре да се акцентира върху факта, че отшелничеството и киновиалното монашество се развиват заедно в различните територии на християнския Изток и не си противоречат. В този смисъл е трябвало да се отбележи, че в Юдейската пустиня освен лаври, има и значителен брой общежителни манастири от IV–VII в. Подобна е и ситуацията в Сирия, където освен екстремни отшелнически практики, като стълпничеството, се развиват големи общежителни манастири през V и VI в., като един от най-известните е именно манастирът-поклоннически център, възникнал около стълба на св. Симеон Стълпник в дн. Калат-Семан. Що се отнася до примерите за раннохристиянски манастири, представени в този параграф от **Гл. I**, в техния подбор Г. Канев се е предоверил на ползваните от него публикации и е представил поредица от крайно съмнителни скални комплекси, за които няма датиращ археологически и епиграфски материал в Южна Добруджа. За сметка на това са пропуснати сигурни данни от проучени монументални манастирски комплекси в днешните български земи като тези в с. Нова махала, Баташко, източно от Ст. Загора, до с. Исперихово, Пазарджишко, и на х. Царевец в

Търново, както и манастирите в Гамзиград и Студеница Хвостанска в Сърбия, и скалният манастир „Св. Никола” в Мидия, Турция.

Направен е добър преглед на първите стъпки на монашеството след покръстването и неговото утвърждаване в X в. Все пак тук може да се отбележи липсата на коментар върху скалния манастир до с. Крепча, Търговишко, който е единственият скален манастир от периода, чието функциониране е точно датирано с надгробния надпис на неговия основател Антони от 921 г. Това би помогнало на докторанта да обърне внимание на една важна тенденция в монашеството през този период, която вече е коментирана в историографията (Костова 2009), а именно, че археологическите и документалните свидетелства за отшелничеството в българските земи са едва от X в., докато първите манастири са общежителни и изпълняват държавната политика на християнизация и налагане на славянската писменост и книжовност.

Глава II е тази част, в която докторантът разкрива същността на своето изследване, поради което тя носи и заглавието на самата дисертация. Първият параграф е посветен на утвърждаването на източноправославната духовност в средновековна България през призмата на преводите и оригиналното творчество на богослужебна, канонична и дидактична литература. Тематично организираното изложение обаче смущава с разминаването си със заявените хронологически рамки на главата, а именно XI-XIV в., като се коментират произведения, създадени в предходния период. Например на с. 93-94 наблюденията за творби от XIII-XIV в. са последвани от коментари върху творчеството на св. Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх. Би трябвало да се приложи по-концентриран подход, който да отрази ясно историческото развитие на религиозната книжнина именно през XI-XIV в. Вниманието, отделено на творби, създадени в монашеска среда (напр. устави) или утвърждаващи духовните подвизи на монашеството (жития, похвални слова) от изследвания период, до известна степен се губи в твърде децентрирания литературен паноптикум. В крайна сметка значителният по обем и разнообразие литературен материал, който е коментиран в този параграф, води до твърде кратък и очакван извод за всеобщото проникване на християнството в обществения и личен живот. Но какво е оригиналното градиво, което монашеството влага в духовното здание на българското средновековно общество?

Отговор на този въпрос в значителна степен е даден във втория параграф на **Гл. II**. В него са анализирани творби с пряко отношение към практиката на монашеството

(чинопоследования за пострижение) и възприемането на монасите в българското общество. Но и тук по неясни причини отново се смесват наблюдения върху извори от ранния период, като Беседата на Презвитер Козма срещу богомилите от X в. и върху такива от изследвания период на XI-XIV в. (с. 129). Все пак, макар и кратко изложени, изводите от анализа на образа на монаха в съвременното му общество са убедителни (с. 146).

Третият параграф е посветен на обителите, в които монасите извършват своите духовни подвизи и творят специфичната си култура. Би трябвало вътрешната организация на този параграф в две части с подпараграфи да бъде отразена и в съдържанието. Така първите два подпараграфа на първата част („Манастирите по българските земи през XI-XII в.”) представят добре аргументиран преглед на културната среда в българските земи през XI-XII в. и на развитието на монашеството във Византия по това време. Изложението за манастирите в българските земи от същия период в третия подпараграф също е добре структурирано и пълнокръвно. Тук ще си позволя обаче да отбележа липсата на коментар на Завета на св. Йоан Рилски с оглед на структурата на монашеското братство в Рилската обител. Неговият най-ранен (дидактичен) текстологичен пласт проявява черти не само на завещание-наставление, но и на нещо като кратка версия на може би загубения първи типик на Рилския манастир. Още повече, че в последните години бяха изказани основателни предположения за съставянето на Завет след канонизацията и пренасянето на мощите на Рилския светец в Средец (Добрев 2002, Костова 2005). Втората част на третия параграф, която е посветена на манастирите от XIII-XIV в. е структурирана по идентичен на първата начин. Според мен обаче прегледът на монашеството във Византия през този период е излишен, тъй като няма пряко влияние върху манастирското строителство в България, което тогава е стимулирано от българските владетели, аристокрацията и църковния елит. По отношение на изложението за манастирите в българските земи, основната ми препоръка е да се ползва първичната информация от публикациите на проучвателите, а не преразказите на Б. Николова (напр. статиите на К. Тотев за манастира „Св. 40 мъченици”, на Й. Алексиев за манастира „Св. Йоан Рилски” на х. Трапезица във В. Търново). С оглед на евентуално публикуване на настоящия труд искам да обърна внимание на **Г. Канев** и на съвсем скоро оповестените ре-интерпретации като военни комплекси на „манастирите” до т. нар. Балдуинова кула и

църква № 10 на х. Царевец (Дерменджиов 2011; 2013). Трябва да отбележа и липсата на актуална информация за някои от манастирите: например, за т. нар. Стар Преображенски манастир в околностите на Търново не е ползвана статията за последните разкопки от К. Попконстантинов и Й. Алексиев (1997), за манастира „Св. Йоан Предтеча“ не са ползвани статиите на проучвателя В. Димова, както и на екипа, който поднови разкопките през 2008 г. В бел. 835 на с. 214 пък е повторено дългогодишното погрешно идентифициране на манастир „Св. Йоан“ с типик от XI-XII в. в околностите на Месемврия, макар че отдавна в чуждестранната историография е установено, че типикът се отнася за манастир на азиатския бряг на Босфора. Тези непълноти и неточности обаче не накърняват убедителното формулиране на характеристиките на манастирите през XI-XIV в., отнасящи се до подкрепата на светския и църковен елит, превръщането им в значителни поземлени собственици и традиционните им функции на книжовни и просветни средища.

Глава III има твърде дълго заглавие, което е обща слабост в дисертацията и може да бъде преодоляна при бъдеща публикация. Така или иначе, тази глава предлага нов за историографската ни традиция поглед към света на монашеството чрез неговите възприятия на душеполезните четива, св. Божествена литургия и християнската визуална култура. Основната ми бележка е твърде общия и дори дидактичен подход към представянето им като прояви на християнската култура въобще, а не толкова на монашеската. Така например, по отношение на монашеската книжнина определено постижение са анализът на приписките и на Лествицата, но е пропусната възможността да се очертае идеалът и практиката на монашеския подвиг точно в изследвания период. Анализът на литургията пък е било по-добре да се насочи към нейната практика в манастирите в българските земи според типичите и други извори. В частта, посветена на иконописта пък конкретните примери от XI-XIV в. не са обединени от стремежа да се представят специфичните иконографски програми и сюжети в манастирските храмове.

Заклучението на дисертацията е твърде кратко, но успява да събере най-значимите изводи от изследването, отнасящи се до същността на православното монашество в периода на зрялото средновековие, до особеностите на неговото практикуване и възприятие и проявите на неговата култура в българските земи през XI-XIV в. Може би обаче точно тук е мястото, където **Г. Канев** е трябвало по-категорично

да очертае приносите на своята дисертация. Желанието на докторанта да прехвърли мост от своето историко-богословско изследване към съвременността чрез проблематизиране на устойчивостта на монашеството като културен феномен в обществата със средновековно християнско наследство намира отражение в Приложения № 2 и 3. Те обаче много рядко кореспондират с основния текст на дисертацията, което поставя под въпрос тяхната полезност.

Този, както и всички направени до тук критични коментари обаче имат за цел само да предложат подобряване на дисертационния труд с оглед на неговото публикуване. А това според мен би било добре да стане, защото той е успешен опит за изследване на средновековното монашество като органичен елемент на културната и в частност, на религиозната среда в българските земи, формирана от влиятелни външни фактори и силни вътрешни процеси в един динамичен и противоречив период.

Въз основа на всичко казано до тук препоръчвам на уважаемото научно жури да присъди на **Георги Благоев Канев** образователната и научна степен „доктор“.

21. 04. 2014 г.
В. Търново
Костова

Рецензент:
доц. д - р Росина